

Wchodzenie w obywatelską dorosłość. Polityczne wybory młodych Polek i Polaków 2023

Opracowanie graficzne raportu:

Celina Kochaniec Little Dog Studio

Cytowanie:

Kajta, J., Pustułka, P., Sarnowska, J., Kwiatkowska, A., Golińska, A. (2023). Wchodzenie w obywatelską dorosłość. Polityczne wybory młodych Polek i Polaków 2023. Youth Working Papers Nr 1/2023 Warszawa: Uniwersytet SWPS Młodzi w Centrum Lab. ISSN: 2543-5213 DOI: 10.23809/16.

Raport powstał w ramach projektu "ULTRAGEN "Wchodzenie w dorosłość w czasach ultraniepewności" finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr grantu: 2020/37/B/HS6/01685) i realizowanego w Młodzi w Centrum Lab w Uniwersytecie SWPS.

Spis treści

WPROWADZENIE	4
CHARAKTERYSTYKA SPOŁECZNO-DEMOGRAFICZNA BADANYCH.....	5
ZAINTERESOWANIE MŁODYCH LUDZI POLITYKĄ	7
RODZINNA SOCJALIZACJA POLITYCZNA MŁODYCH WYBORCZYŃ I WYBORCÓW....	9
POGLĄDY POLITYCZNE	12
WYBORY PARLAMENTARNE.....	15
ZAANGAŻOWANIE W INNE AKTYWNOŚCI OBYWATELSKIE	18
ZAKOŃCZENIE	21
BIBLIOGRAFIA	24

Wprowadzenie

Zbliżające się jesienne wybory parlamentarne w Polsce jak zawsze budzą zainteresowanie mediów i społeczeństwa. Dla naukowców i naukowiek zajmujących się preferencjami politycznymi i zachowaniami wyborczymi polskiej młodzieży i młodych dorosłych, sondaże przedwyborcze są istotnym barometrem dynamiki życia społecznego (zob. np. Cześnik & Zagórski, 2022; Krawatzek, 2019; Raciborski, 2021; Szafraniec & Grygieńć, 2015). Ośrodek badawczy Młodzi w Centrum Lab dokłada - za pośrednictwem niniejszego raportu - kolejną cegiełkę do stale powiększającego się korpusu wiedzy o postawach politycznych w Polsce, koncentrując się na najmłodszej grupie wyborców i wyborczyń. Zgodnie z ekspertyzą Centrum i tematyką flagowego projektu badawczego ULTRAGEN¹, którego wybrane wyniki prezentujemy w tym raporcie, nasze dociekania dotyczą osób w grupie wiekowej 18-35 lat. Wnioski opieramy na analizie statystyk opisowych danych z reprezentatywnego sondażu CAWI² zrealizowanego w styczniu 2023 roku.

Patrząc szerzej na krajobraz badań nad zaangażowaniem młodych w Polsce i na świecie dostrzegamy, że współczesne teorie wyjaśniające wchodzenie w dorosłość wskazują na pewien paradoks relacji między zaangażowaniem politycznym a dojrzałością obywatelską (Flanagan i in., 2012; Martelli & Pitti, 2014). Z jednej strony, podkreśla się, że obywatelskość - rozumiana zarówno wąsko, jako udział w wyborach, jak i szerzej, jako partycypowanie w społeczeństwie obywatelskim - to kluczowy wyznacznik tego, że młoda osoba społecznie uznawana jest za dorosłą (Sloam, 2014). Z drugiej strony, nie milkną głosy o pokoleniowym kryzysie demokracji i wycofaniu młodych z tradycyjnych form polityczności (Flanagan & Levin, 2010). Niniejszy raport stara się pogodzić te dwa ujęcia, wskazując na zainteresowanie młodych Polek i Polaków polityką i preferowane przez nich formy działalności obywatelskiej (zob. też Kajta i in., 2022). W świetle danych empirycznych próbujemy także odpowiedzieć na najbardziej palące przedwyborcze pytania, tj. Jakie jest zainteresowanie młodych ludzi polityką? Czy będą głosować, a jeśli tak, to na jakie partie?

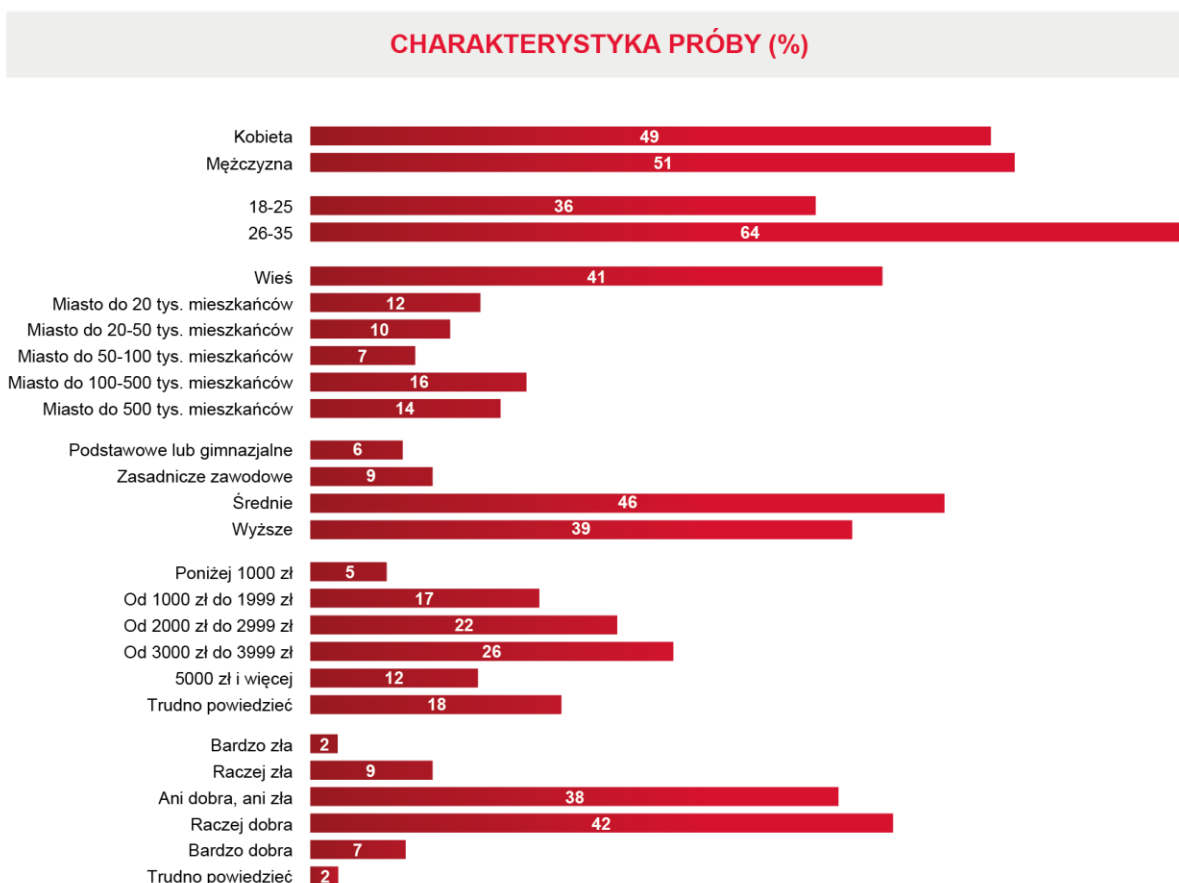
W kolejnych częściach raportu znajduje się omówienie najważniejszych informacji o charakterystyce socjo-demograficznej próby badawczej, a następnie prezentacja najważniejszych wyników badania sondażowego. Skupiamy się kolejno na danych dotyczących zainteresowania młodych ludzi polityką; (nie)obecności polityki w domach rodzinnych młodych wyborczyń i wyborców; poglądów politycznych, deklaracji udziału i poparcia konkretnych partii w najbliższych wyborach parlamentarnych, i wreszcie udziału w innych formach zaangażowania społeczno-politycznego. Raport kończy się podsumowaniem.

¹ Projekt ULTRAGEN "Wchodzenie w dorosłość w czasach ultraniepewności" uzyskał finansowanie z Narodowego Centrum Nauki (nr grantu: 2020/37/B/HS6/01685) i jest realizowany na Uniwersytecie SWPS.

² Badanie CAWI (Computer Assisted Web Interview) oznacza, że ankiety wypełniane są przez respondentów i respondentki online.

Charakterystyka społeczno-demograficzna badanych

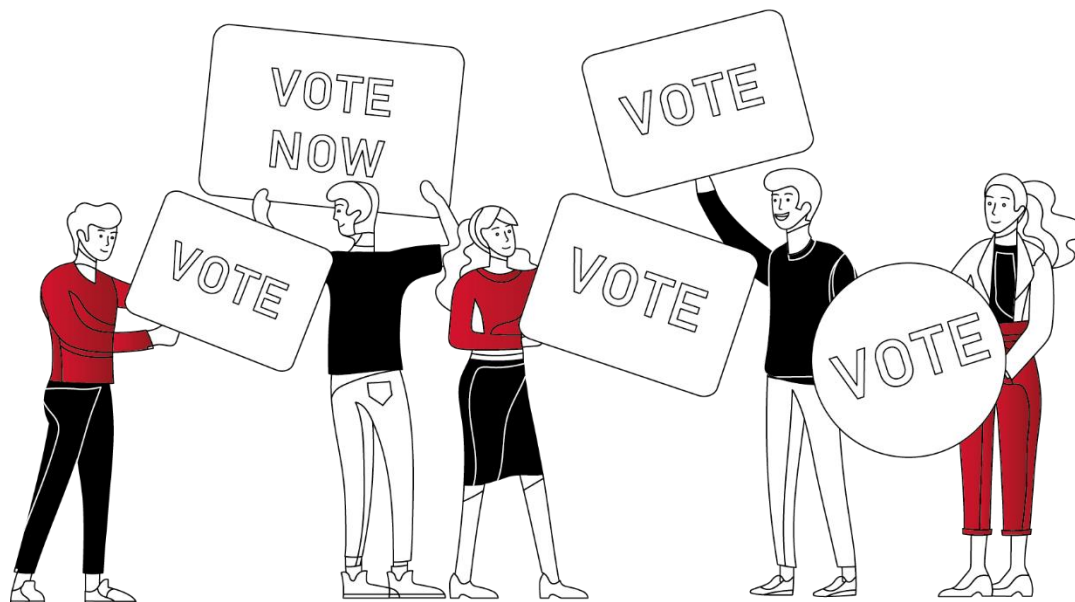
Badanie sondażowe zaplanowano jako jeden z komponentów większego projektu badawczego ULTRAGEN, i zrealizowano we współpracy z wiodącą firmą specjalizującą się w badaniach ilościowych - IPSOS. Dane gromadzono w dniach 13-23 stycznia 2023. Próba 2104 osób między 18. a 35. rokiem życia jest reprezentatywna pod względem wieku, płci, wielkości miejsca zamieszkania i regionu Polski. Różnice ze strukturą populacji według danych GUS (2021) zostały wyrównane za pomocą wag poststratyfikacyjnych.

Wyk. 1 Charakterystyka próby.

Biorąc pod uwagę podstawowe charakterystyki próby, ponad jedną trzecią (36%) respondentów stanowiły osoby w wieku 18-25 lat, a pozostałe osoby miały od 26 do 35 lat. Prawie połowa spośród osób badanych (49%) to kobiety, prawie 51% to mężczyźni, a mniej niż 1 procent osób zadeklarowało inną płeć. Blisko 7% respondentów i respondentek w momencie badania deklarowało posiadanie wykształcenia podstawowego lub zawodowego,

prawie co dziesiąta osoba badana (9%) ukończyła zasadniczą szkołę zawodową. Prawie połowa (46%) osób biorących udział w badaniu posiadała wykształcenie średnie, a 39% wyższe.

W kwestii miejsca zamieszkania, w momencie badania 41% respondentów to mieszkańcy wsi. W najmniejszych miastach (do 20 tys. mieszkańców) mieszkało niecałe 12%, a kolejne 10% zamieszkiwało w miastach o liczbie ludności na poziomie 20-50 tysięcy. W miastach średniej wielkości (między 50 a 100 tys. mieszkańców) mieszkało 8% badanych, a w miastach między 100 a 500 tys. mieszkańców - 16%. Największe miasta w Polsce (pow. 500 tys. mieszkańców) reprezentowało blisko 14% respondentów i respondentek.

W zrealizowanym sondażu nieco ponad 5% osób wskazało, że dochody netto w ich gospodarstwie domowym wynoszą poniżej 1000 zł na osobę. Więcej niż 1000 zł, ale mniej niż 1999 zł to dochody w gospodarstwach nieco ponad 16% badanych. W kolejnym przedziale (2000-2999 zł) znajduje się nieco więcej niż co piąty respondent (22%), a jeszcze nieco lepiej sytuowanych (dochody na poziomie 3000-4900 zł) jest już jedna czwarta badanych (26%). Dochód na osobę powyżej 5000 zł wskazało 12% osób badanych. Blisko połowa (49%) respondentów oceniła swoją sytuację materialną jako dobrą lub bardzo dobrą³. Co ważne w kontekście oceny sytuacji materialnej gospodarstwa domowego, 40% osób badanych mieszka nadal z rodzicami lub opiekunami prawnymi.

³ Na przestrzeni lat, sytuacja materialna dorastającej młodzieży poprawiła się. Badania CBOS pokazują, że jeszcze w 1992 co trzeci nastolatek kończący szkołę ponadpodstawową ocenił źle lub bardzo źle materialne warunki swojej rodziny, a tylko 17% oceniało je dobrze lub bardzo dobrze. W 2021 roku blisko trzy czwarte nastolatków (72%) oceniło dobrze lub bardzo dobrze warunki materialne swojej rodziny, a tylko 4% źle lub bardzo źle (CBOS, 2022). Subiektywne oceny potwierdzają także obiektywne wskaźniki makroekonomiczne. Między rokiem 2004 a 2021 prawie trzykrotnie wzrósł przeciętny dochód rozporządzalny w gospodarstwie domowym w Polsce. Do 2020 roku spadał też udział wydatków w dochodzie rozporządzalnym (GUS, 2022). Niemniej, pomimo iż w roku 2022 nominalny dochód rozporządzalny wzrósł do kwoty około 2250 złotych, czyli o ponad 11% w stosunku do roku ubiegłego, średnioroczna inflacja wyniosła powyżej 14%. W efekcie odnotowaliśmy zatem spadek dochodu realnego w porównaniu do roku 2021.

Zainteresowanie młodych ludzi polityką

Jeśli chodzi o zainteresowanie polityką, to najwięcej osób z badanej grupy wiekowej (44%) określa je jako “średnie - śledzę jedynie główne wydarzenia”. Kolejne 21% odpowiada, że ich zainteresowanie jest “duże - dość uważnie śledzę to, co dzieje się w polityce”, a 17% przyznaje, że “często umykają mojej uwadze nawet ważne wydarzenia”. Znacznie mniej badanych wskazało kategorie skrajne: 13% respondentów w ogóle nie interesuje się polityką, a 6% określa swoje zainteresowanie jako “bardzo duże - uważnie śledzę prawie wszystko, co dzieje się w polityce”.

Jednocześnie warto zauważyć, że biorąc pod uwagę dane z wcześniejszych lat deklarowane w sondażu zainteresowanie polityką jest wysokie - prawie jedna trzecia deklaruje duże lub bardzo duże zainteresowanie polityką. Jak pokazują analizy CBOS (2021a), od 2018 roku możemy obserwować rosnące zainteresowanie polityką wśród młodych Polek i Polaków (18-24 lata), a najwyższy wzrost przyniósł rok 2020, w którym kluczowe okazały się pandemia i zaostrzenie ustawy antyaborcyjnej. Co ważne, większemu zainteresowaniu młodych polityką towarzyszy wzrastająca polaryzacja ideologiczna, rozumiana jako wybór bardziej wyrazistych poglądów na skali lewica-prawica. O ile w przypadku osób, których poglądy możemy określić jako centrowe, 24% wskazuje bardzo duże lub duże zainteresowanie polityką, w przypadku osób o poglądach lewicowych - to 38%, a prawicowych - 41%. Innymi słowy, badanie potwierdza związek między zainteresowaniem polityką a autoidentyfikacją polityczną na skali lewica-prawica.

Analiza zainteresowania polityką przez pryzmat zmiennych społeczno-demograficznych również pokazuje zróżnicowanie w badanej grupie wiekowej. Po pierwsze, ważną rolę odgrywa płeć, która jako zmienna nadal pokazuje trwałość efektu dychotomii “męskie-publiczne” versus “kobiece-prywatne” (por. Gavison, 1992) na postawy młodych w XXI wieku. Wyniki sondażu potwierdzają wysoki odsetek (37%) młodych mężczyzn, którzy określają

swoje zainteresowanie kwestiami politycznymi jako “bardzo duże” lub “duże”. Takich odpowiedzi udzieliło jedynie 16% ankietowanych kobiet.

Po drugie, zainteresowanie polityką jest większe wśród starszych osób, które uczestniczyły w badaniu: to raczej starsza grupa wiekowa (26-35 lat, 30% wskazań na duże lub bardzo duże zainteresowanie polityką) niż młodsza (18-25 lat, 21%) z większym zaangażowaniem śledzi doniesienia polityczne. Badacze wskazują na szereg przyczyn tej różnicy (zob. np. Flanagan i in., 2012), w tym po pierwsze etap w cyklu życia, który sprawia, że tak zwana „wyłaniająca się dorosłość”⁴ osób w wieku 18-25 (ang. *emerging adulthood*, zob. Arnett, 2000) predysponuje młodszą kohortę do „rozedrgania” (por. Pustułka i in., 2021), skutkującego poczuciem braku wpływu i politycznego sprawstwa oraz nierzadko także wycofaniem

z politycznej sfery życia. Co więcej, partie polityczne rzadziej koncentrują wysiłki mobilizacyjne na młodych, zwłaszcza osobach głosujących po raz pierwszy (por. np. Wood & Herbst, 2007; Zeglovits & Aichholzer, 2014). Przyjmuje się, że łatwiej prognozować nastroje polityczne – a zatem też formułować obietnice wyborcze – dla kohort, które już głosowały, szczególnie wówczas, gdy najmłodsze grupy są dla partii politycznych mniej atrakcyjne także w sensie statystycznym, jako te mniej liczne demograficznie. Bycie adresatem polityk i reform w programach wyborczych sprzyja z kolei zainteresowaniu polityką starszych respondentów, którzy znajdują się na etapie życia generującym większe zainteresowanie takimi sprawami, jak chociażby mieszkalnictwo, wsparcie dla rodzin czy podatki (por. Cześnik & Zagórski, 2022).

Po trzecie, najwyższe zainteresowanie deklarowane jest przez mieszkańców największych miast (powyżej 500 tys. mieszkańców) - 39% uczestniczek i uczestników badań zamieszkujących duże miasta określa swoje zainteresowanie jako “duże” lub “bardzo duże”. Najmniej zainteresowane polityką (19%) są osoby mieszkające w małych miastach (do 20 tys. mieszkańców). Tu warto wskazać na strukturę możliwości⁵ w zakresie zaangażowania, która różnicuje miasta i wsie, ale też większą widoczność polityki (np. protesty uliczne, demonstracje, strajki) w wielkomiejskim krajobrazie. W planowaniu polityk edukacyjnych czy też obywatelskich programów wspierających włączanie młodych w życie publiczne niezwykle znaczące jest to, że odsetek młodych-zainteresowanych jest w największych miastach dwukrotnie wyższy niż na wsi.

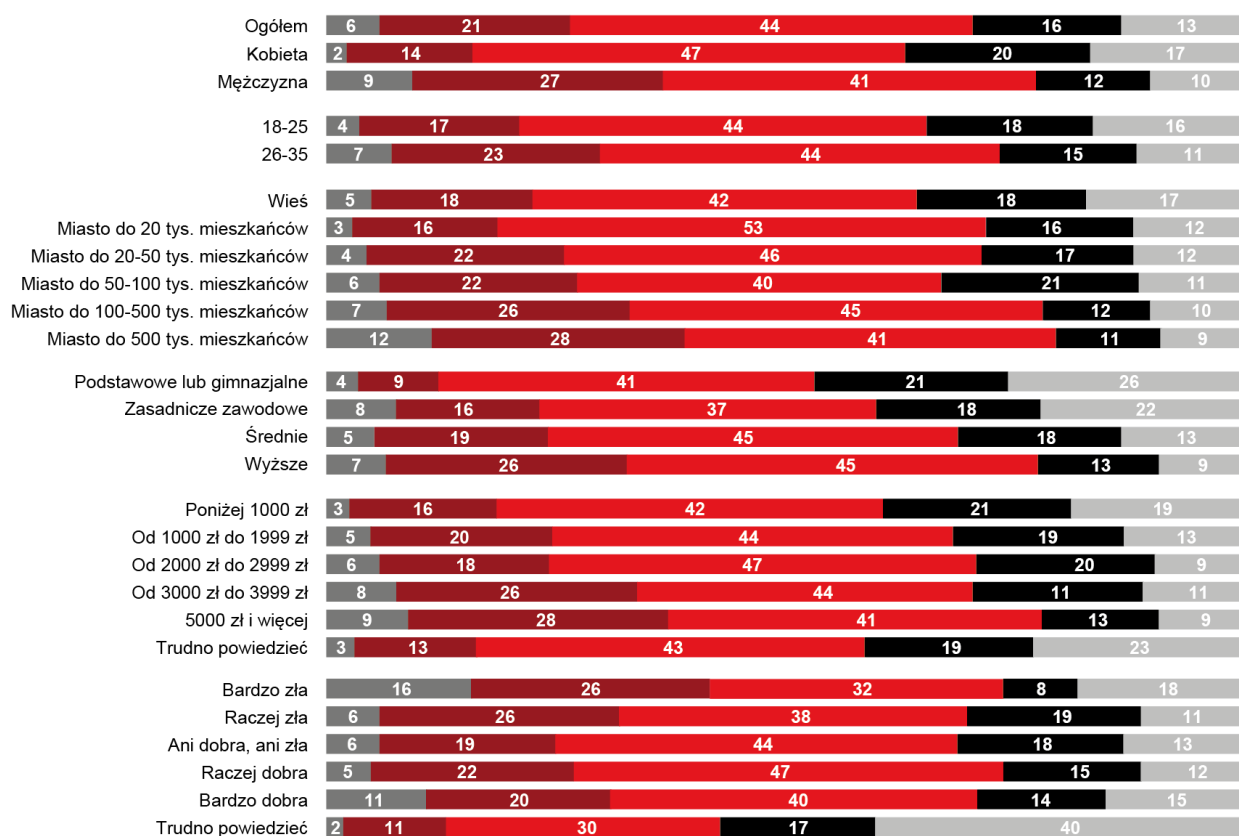
Wreszcie, po czwarte, zainteresowanie polityką łączy się ze statusem społeczno-ekonomicznym. Zainteresowanie to zwiększa się wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia. Całkowity brak zainteresowania tematami politycznymi deklaruje 26% młodych osób z wykształceniem podstawowym, 22% z wykształceniem gimnazjalnym, 13% z wykształceniem średnim i tylko 9% z wykształceniem wyższym. Podobnie, większe zainteresowanie polityką rośnie wraz z deklarowanym dochodem miesięcznym gospodarstwa

4 Koncepcja fazy rozwojowej człowieka pomiędzy adolescencją a wczesną dorosłością przypadająca na wiek 18-25 lat, charakteryzująca się formowaniem własnej tożsamości, w szczególności w kontekście sfery uczuciowej, aspiracji edukacyjno-zawodowych oraz poglądów politycznych. Immanentne cechy tego okresu to eksploracja możliwości, niestabilność, skupienie na sobie, poczucie bycia pomiędzy, czas możliwości (zob. Arnett, 2000).

5 Struktura możliwości to termin zaproponowany w socjologii przez Roberta Mertona (1949), który oznacza wzajemne powiązania między środowiskami rodzinnymi, edukacją, a procesami dziejącymi się na makro i mezo poziomie. W tym wypadku będą to struktury polityczne, charakter społeczności lokalnej oraz ruchy i organizacje społeczne, jakie funkcjonują w otoczeniu jednostki.

domowego. Jednocześnie, jeśli weźmiemy pod uwagę subiektywną ocenę sytuacji materialnej, okazuje się, że osoby oceniające swoją sytuację jako bardzo złą są tymi, które deklarują “bardzo duże” lub “duże” zainteresowanie polityką (42%) - w przypadku oceniających swoją sytuację materialną jako bardzo dobrą to 31%.

JAK OKREŚLIŁ(A)BYŚ SWOJE ZAINTERESOWANIE POLITYKĄ? (%)

■ Bardzo duże - uważnie śledzę prawie wszystko, co dzieje się w polityce

■ Duże - dość uważnie śledzę to, co dzieje się w polityce

■ Średnie - śledzę jedynie główne wydarzenia

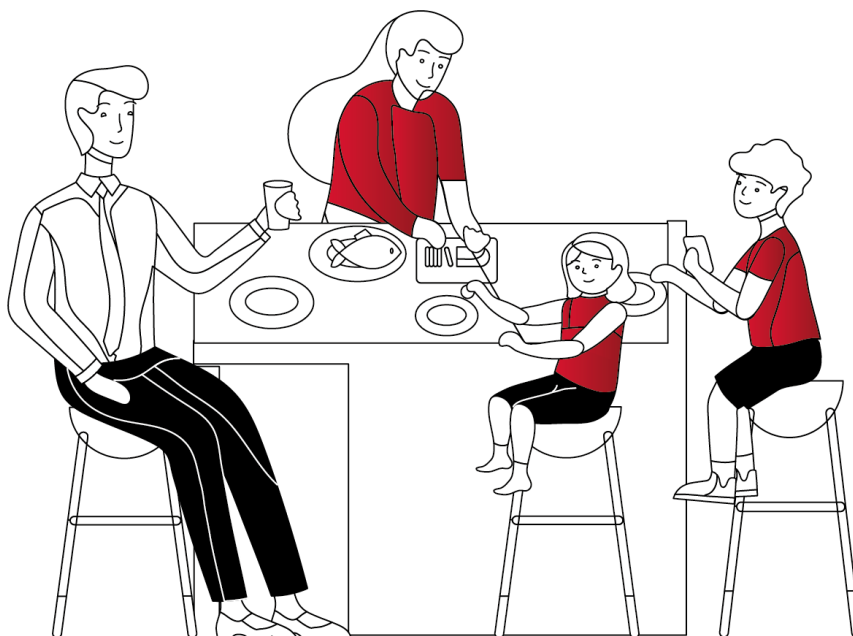
■ Nikłe, niewielkie - często umykają mojej uwadze nawet ważne wydarzenia

■ Żadne - praktycznie mnie to nie interesuje

Wyk. 2 Zainteresowanie polityką ogółem oraz w podgrupach.

Rodzinna socjalizacja polityczna młodych wyborczyń i wyborców

W związku z tym, że projekt ULTRAGEN, w ramach którego przeprowadzony został sondaż, poświęcony jest relacjom międzypokoleniowym, zależało nam na przyjrzeniu się polityce w rodzinach pochodzenia młodych dorosłych. Zapytałyśmy więc osoby biorące udział w sondażu o obecność polityki w ich domu i (ro)zbieżność ich poglądów politycznych z tymi reprezentowanymi przez ich rodziców. Pytania te są istotne z punktu widzenia potencjalnego przekazu międzypokoleniowego dotyczącego poglądów i zachowań politycznych (Jennings i in., 2009).

Wśród młodych Polek i Polaków jedna trzecia twierdzi, że oboje rodzice/opiekunowie mają podobne poglądy polityczne, a kolejne 21% zgadza się ze stwierdzeniem: “moje poglądy polityczne są takie same jak przynajmniej jednego z moich rodziców/opiekunów”. Tylko 12% deklaruje, że “polityka zawsze była ważnym tematem w moim domu rodzinnym”, zaś co piąta osoba (20%) zgadza się ze stwierdzeniem, że “polityka jest tematem konfliktowym w moim domu rodzinnym”. Podobnie jak w jakościowym badaniu przeprowadzonym wśród młodych aktywistek i aktywistów (zob. Kajta i in., 2022), obserwujemy, że dom rodzinny niekoniecznie jest miejscem, w którym dyskutuje się o polityce i w którym następuje socjalizacja do określonych poglądów politycznych lub aktywnych zachowań obywatelskich. Wyraźnie potwierdza to wynik dotyczący pytania o wspólne, międzypokoleniowe zaangażowanie

młodych dorosłych i rodziców w sprawy społeczno-polityczne, który zadeklarowało tylko 6% badanych.

Wyk. 3 Polityka w domu rodzinnym. Respondenci proszeni byli o zaznaczenie wszystkich stwierdzeń, z którymi się zgadzają.

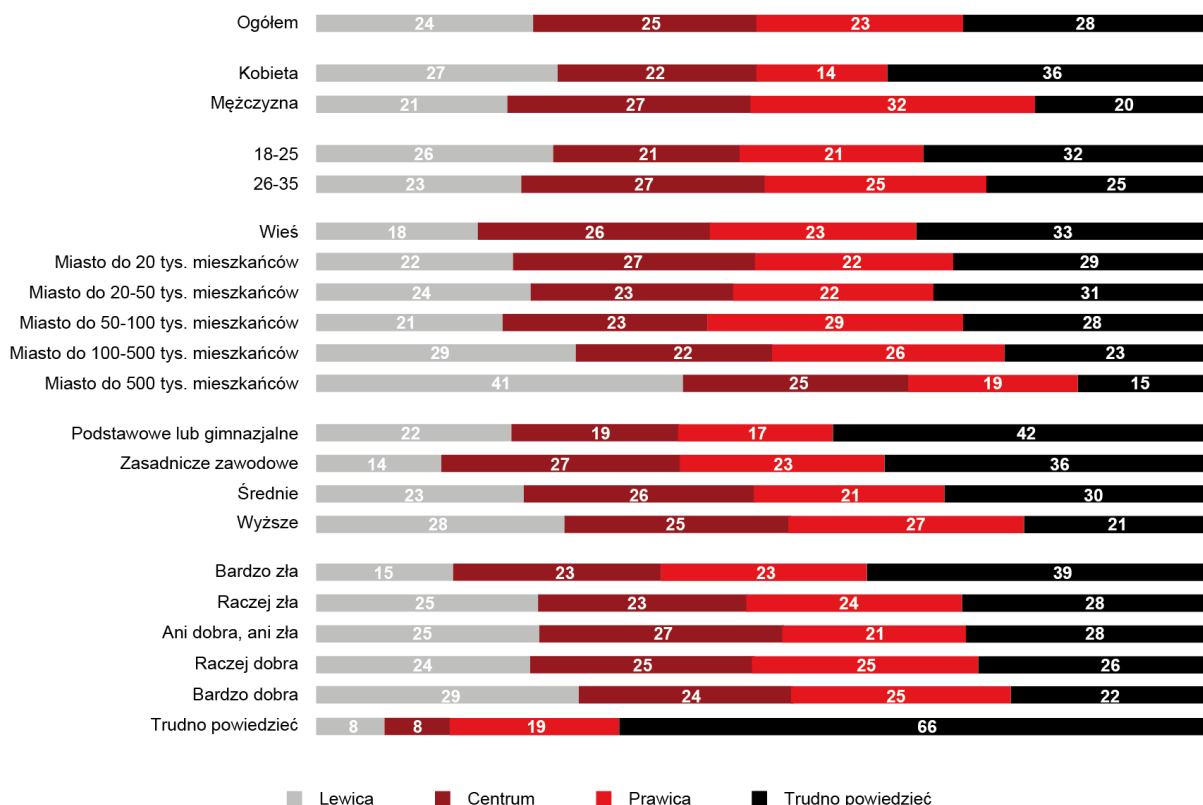
Co jednak ważne, wśród osób, które śledzą politykę w “bardzo dużym” lub “dużym” stopniu, wskazania na obecność rozmów politycznych w domach są najczęstsze (odpowiednio 28% i 23%). Wśród osób deklarujących nikłe zainteresowanie polityką, 7% wychowało się w domu, w którym polityka była dyskutowana, a wśród osób, które nie wykazują żadnego zainteresowania, tylko 4%.

Niepokojący jest nie tylko niski odsetek domów, w których polityka pojawia się jako ważna, ale też fakt, że co piąty badany identyfikuje konflikty na tle politycznym w domu rodzinnym. Choć w pytaniu niedookreślone są strony konfliktu, to obecność konfliktów jest raportowana częściej (23%) przez osoby, które nie podzielają poglądów ze swoimi rodzicami/opiekunami niż przez te, które mają takie same poglądy jak przynajmniej jeden z ich rodziców/opiekunów (6%). We wspomnianym badaniu jakościowym realizowanym wśród młodych aktywistek i aktywistów (Kajta i in., 2022) temat konfliktów politycznych w rodzinie pojawiał się w wypowiedziach jako przyczynek do zaprzestania dyskusji na temat polityki w domu (aby uniknąć zaostrzenia sytuacji). Główną ośią sporów opowiadanych przez rozmówców i rozmówczynie był podział na zwolenników i przeciwników partii rządzącej i związane z tym różnice światopoglądowe.

Poglądy polityczne

W sondażu zapytałyśmy też młodych ludzi o ich poglądy polityczne, między innymi o ich samookreślenie na skali od 1 (lewica) do 7 (prawica). Jeśli - podobnie jak CBOS - przyjmiemy, że odpowiedzi 1-3 oznaczają poglądy lewicowe, 4 - centrowe, a 5-7 prawicowe, to otrzymujemy dość równy rozkład odpowiedzi: około jedna czwarta badanych (24%) lokuje swoje poglądy po stronie lewicy, dokładnie co czwarty badany (25%) widzi się w centrum, a nieco mniej, bo 23% - po stronie prawicy. Co kluczowe, nieznacznie, ale jednak największa jest grupa badanych (28%), która unika deklaracji i odpowiada "trudno powiedzieć", co może oznaczać zarówno brak zainteresowania polityką, niezdecydowanie polityczne, trudności w ulokowaniu swoich poglądów na skali prawica-lewica, jak i odrzucenie tradycyjnych podziałów politycznych.

AUTOIDENTYFIKACJE POLITYCZNE A INNE ZMIENNE (%)

Wyk. 4 Autoidentyfikacje polityczne na skali lewica-prawica.

Analizując odpowiedzi, przyglądałyśmy się temu, czy i jak poglądy polityczne różnią się w zależności od płci, wieku, wielkości miejsca zamieszkania, wykształcenia czy oceny sytuacji

materialnej. Podobnie jak w przypadku innych badań (CBOS, 2021a; CBOS, 2022; Kajta & Mrozowicki, 2022), obserwujemy, że autoidentyfikacje lewicowe obecne są częściej wśród młodych kobiet (27%) niż mężczyzn (21%), choć największe różnice zaznaczają się w przypadku poglądów prawicowych, które deklaruje co trzeci młody mężczyzna (32%), ale tylko 14% młodych kobiet.

Podobnie, jak w przypadku zainteresowania polityką, tak i wyrazistość poglądów jest skorelowana z płcią: aż 36% kobiet na pytanie o poglądy polityczne odpowiada “trudno powiedzieć”, podczas gdy odsetek odpowiedzi mogących oznaczać niezdecydowanie wśród mężczyzn sytuuje się na poziomie 20%. Ta różnica aż 16 punktów procentowych zdecydowanie wymaga dalszego zbadania.

W wynikach znajdujemy ciekawą zależność między ułożeniem poglądów a wchodzeniem w dorosłość: podobnie jak kobiety, młodsze osoby (18-25) częściej niż starsze (26-35) wybierają odpowiedź “trudno odpowiedzieć”, oraz stosunkowo częściej identyfikują się z poglądami lewicowymi. Osoby w wieku 26-35 lat najczęściej lokują swoje poglądy w centrum, a najrzadziej po lewej stronie skali.

Lewicowe poglądy deklarują najczęściej mieszkańcy i mieszkanki największych miast (41%), a najrzadziej osoby zamieszkujące wieś (18%). Wśród mieszkańców i mieszkanek wsi i małych miast dominują osoby, którym trudno jest określić swoje poglądy na skali, zaś najwięcej osób z poglądami prawicowymi zamieszkuje średnie (50-100 tys.) i duże miasta (100-500 tys.). Wyniki te powiązane są z religijnością, bo choć ta spada stale wśród ogółu społeczeństwa, to wśród najmłodszych proces zmniejszającej się identyfikacji z religią jest najbardziej widoczny. Dodatkowo, w miastach dzieje się to szybciej niż na wsi (CBOS, 2021b). W naszym sondażu jako “raczej” lub “zdecydowanie” wierzący określa się dwie trzecie (63%) badanych (wśród osób mieszkających na wsi to 70%, a w największych miastach - blisko połowa - 48%). Zestawiając deklarowane poglądy polityczne z religijnością widzimy, że o ile

w przypadku osób prawicowych 79% deklaruje, że jest “bardzo” lub “raczej” wierząca, o tyle wśród lewicowców to 39%.

Osoby z wyższym wykształceniem są tymi najbardziej zdefiniowanymi politycznie - najrzadziej odpowiadają “trudno powiedzieć” i z niewielkimi różnicami lokują swoje poglądy na lewicy (28%), prawicy (27%) lub w centrum (25%). Jest to zgodne z międzynarodowymi ustaleniami, które uznają ‘uniwersytet’ za środowisko socjalizacji politycznej (np. Galston, 2021). Co ważne, na każdym kolejnym poziomie wykształcenia zmniejsza się liczba “niezdecydowanych”, co koresponduje z zainteresowaniem polityką w ogóle.

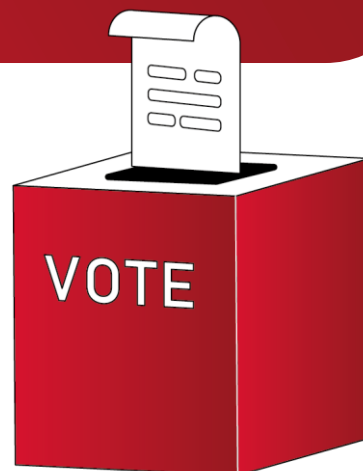
Jeśli chodzi o respondentów, którzy konkretnie ulokowali się na skali lewica-prawica (tj. z wyłączeniem osób zaznaczających odpowiedź “trudno powiedzieć”), to jedynie w przypadku osób z wykształceniem zawodowym poglądy prawicowe (23%) dominują nad lewicowymi (14%), i to tam lewica zyskuje najmniej poparcia. Prawicowe poglądy są najmniej popularne wśród osób z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym, ale warto tutaj zauważyć, że te osoby w większości są ciągle w procesie edukacji i z dużym prawdopodobieństwem w świetle trendów edukacyjnych - wiele i wielu z nich będzie kontynuować edukację (zob. np. Eurostat, 2023⁶).

Jeśli zestawimy poglądy polityczne młodych respondentów i respondentek z ich subiektywną oceną materialną, to okazuje się, że najbardziej niezdecydowane politycznie są, po pierwsze, te osoby, którym trudno jest też określić ich sytuację ekonomiczną, a, po drugie, te, które oceniają ją najslabiej. Wśród osób, które widzą swoją sytuację materialną jako “bardzo złą” jest najmniej deklaracji lewicowych (14%), podczas gdy częściej osoby te identyfikują się z prawicą i centrum (po 23% wskazań dla każdej kategorii). Warto zauważyć, że w Polsce podział na prawicę i lewicę ma wymiar bardziej społeczno-kulturowy (konserwatyzm vs. liberalizm), i polityczny (preferencje partyjne, stosunek do Unii Europejskiej) niż ekonomiczny (por. Kwiatkowska i in., 2016; Kajta & Mrozowicki, 2022). Ujawnia się to również w programie partii politycznych obecnych na scenie politycznej - zarówno Lewica, jak i Prawo i Sprawiedliwość mogłyby być ogólnie uznane za partie opowiadające się za polityką redystrybucyjną, podczas gdy (podobnie jak PiS znajdująca się po stronie prawicy) Konfederacja reprezentuje skrajnie odmienne i neoliberalne poglądy na gospodarkę.

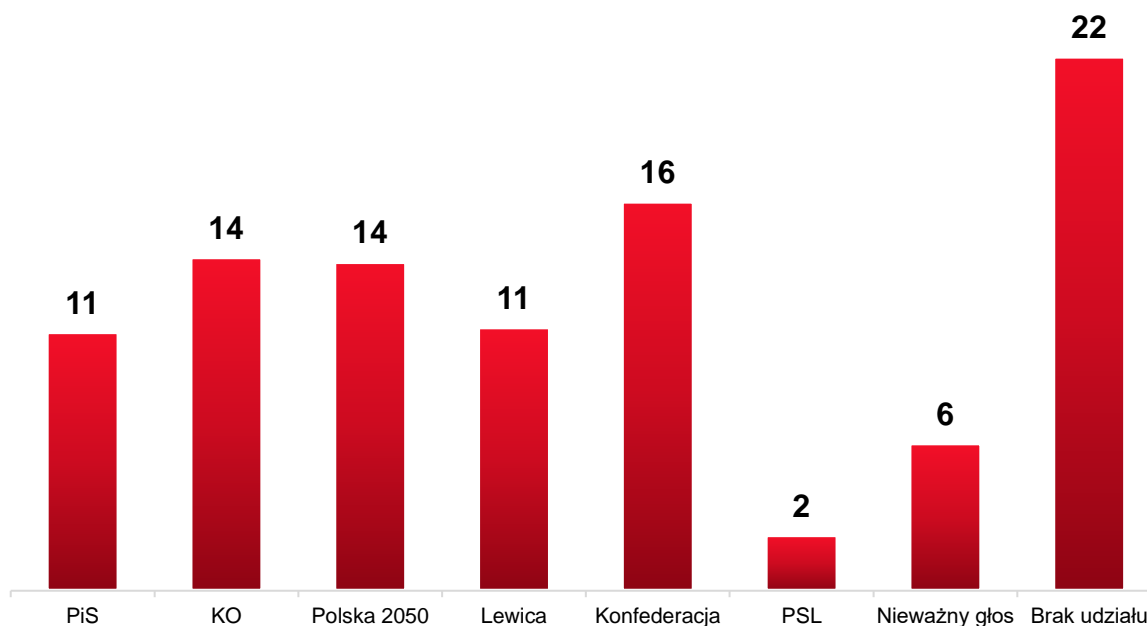
⁶ Dane Eurostatu pokazują, że w 2021 roku 39% osób w wieku 20-24 lata uczestniczyło w kształceniu formalnym na poziomie wyższym.

Wybory parlamentarne

Obiecującym wynikiem sondażu jest to, że ponad trzy czwarte młodych respondentów i respondentek (78%) zadeklarowało chęć udziału w tegorocznych wyborach parlamentarnych. Nie widać jednak jednoznacznych faworytów, jeśli chodzi o konkretne partie polityczne. Jeśli wybory odbyłyby się w styczniu 2023 (tj. w terminie badania), to najczęstszym wyborem młodych byłaby Konfederacja (16%), ale tuż za nią sytuują się Polska 2050 (14%) i Koalicja Obywatelska (14%).

DEKLARACJE WYBORCZE (%)

Wyk. 5 Odpowiedzi na pytanie "Gdyby wybory do Sejmu odbywały się w przyszłym tygodniu, to na jaką partię byś zagłosował/a?"

Przyglądając się ewentualnym różnicom w wyborach politycznych w zależności od płci można zauważyć, że kobiety znacznie częściej (26%) niż mężczyźni (18%) deklarują, że nie wzięłyby udziału w wyborach. To, że co czwarta młoda kobieta wycofałaby się z udziału w wyborach, powinno skłonić do szerszej refleksji o przyczynach tego stanu rzeczy. Frekwencja wyborcza zazwyczaj jest w Polsce niższa wśród kobiet niż mężczyzn (CBOS, 2013), ale rosnące (szczególnie wśród młodych obywaterek) zainteresowanie polityką po 2020

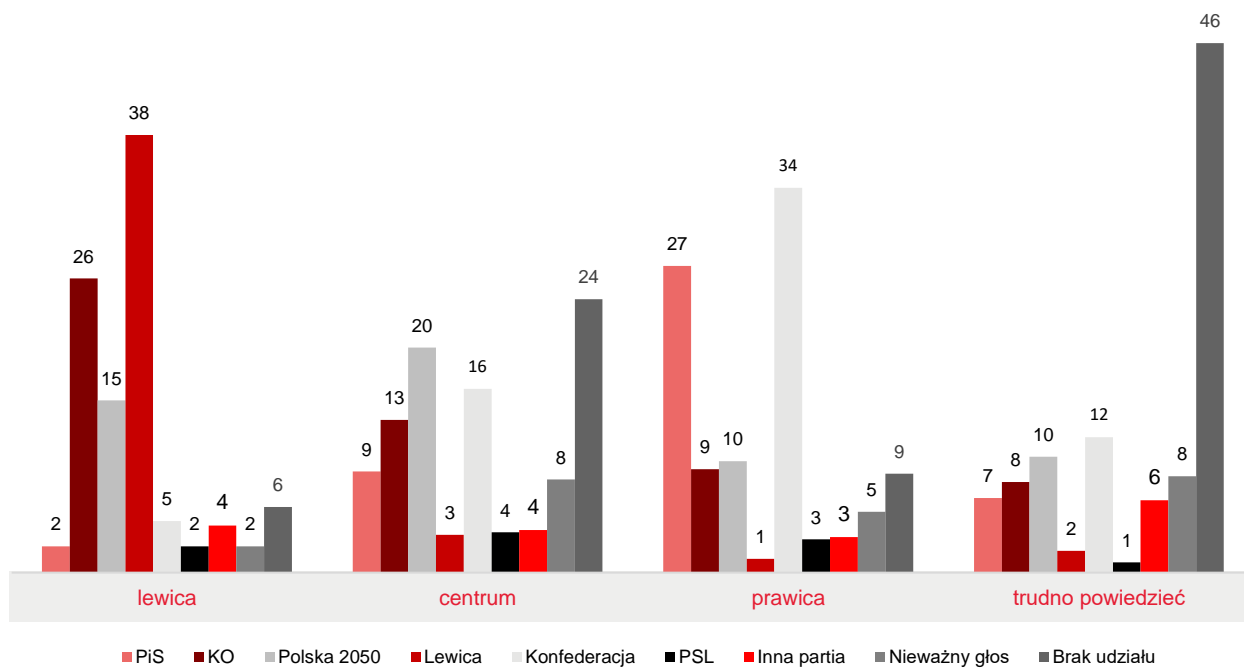
roku (Pazderski, 2020), a także wysoki udział kobiet w wyborach prezydenckich w 2020 roku, mogły wskazywać na zachodzące zmiany w tym obszarze. Wyniki sondażu pokazują jednak, że zarówno deklarowane zainteresowanie polityką, jak i gotowość do udziału w wyborach, są wyższe wśród młodych mężczyzn niż kobiet.

Druga z wyraźnych różnic pokazuje, że o ile 24% młodych mężczyzn planuje głosować na Konfederację, to wśród kobiet ta partia znajduje poparcie na poziomie 8%. Innymi słowy, trzy razy więcej mężczyzn niż kobiet identyfikuje się z tą partią. Dodatkowo, wśród kobiet, Lewica (12%) i Polska 2050 (16%) zyskują nieco większe poparcie niż w przypadku mężczyzn (odpowiednio 9% i 12%). Te różnice między poglądami Polek i Polaków w tym samym wieku przekładają się na obawy o ich wzajemne relacje oraz przyszłość następnych pokoleń. Oznacza bowiem, że w większości par czy związków romantycznych, tak zwana homogamia małżeńska (podobieństwo w parze pod względem wieku, statusu społeczno-ekonomicznego, ale też wartości i poglądów) będzie trudna do osiągnięcia.

Jeśli weźmiemy zaś pod uwagę kohorty wiekowe, to tu także młodsze osoby częściej deklarują brak aktywnej partycypacji w obywatelstwie poprzez wybory. Więcej niż co czwarta osoba badana (26%) w wieku 18-25 lat deklaruje, że nie zagłosowałaby w wyborach. Wśród tych osób, które by zagłosowały, największym poparciem cieszy się Konfederacja (17%), a tuż za nią plasuje się Lewica (14%). W przypadku starszej grupy wiekowej (26-35), brak udziału w wyborach deklaruje już tylko co piąty badany (20%). Wśród głosujących, 16% chce oddać głos na Koalicję Obywatelską, 15% poparcia zyskują Konfederacja i Polska 2050. Obecną partię rządzącą - Prawo i Sprawiedliwość, w świetle deklaracji wybrałoby tylko 13% badanych.

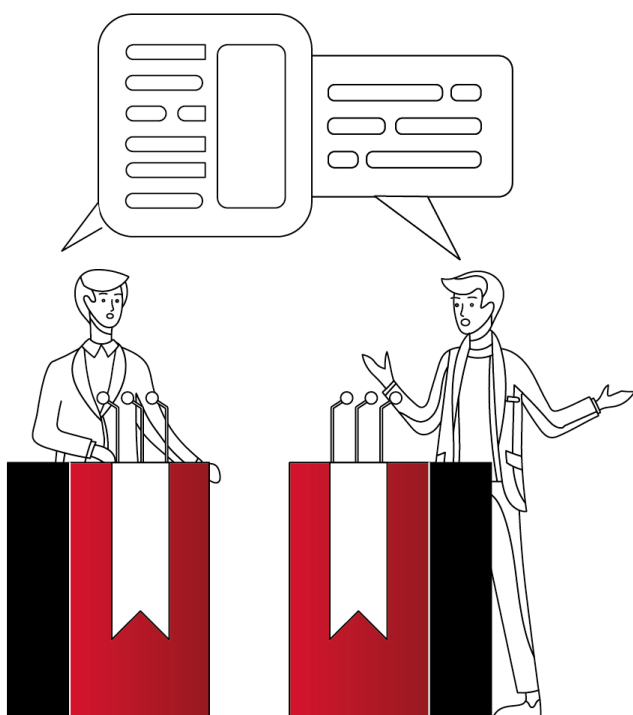
Warto przyjrzeć się temu, jak zagłosowałyby osoby biorące udział w sondażu w zależności od tego, jakie poglądy polityczne reprezentują. Wyniki są tu stosunkowo spójne. Wśród osób określających się jako lewicowe, większość (38%) zagłosowałaby na Lewicę, ale kolejne 26% na Koalicję Obywatelską. Osoby deklarujące prawicowe poglądy głosowałyby przede wszystkim na Konfederację (34%) oraz na Prawo i Sprawiedliwość (27%). Zarówno wśród lewicowców, jak i prawicowców, odsetek osób, który nie zamierza uczestniczyć w wyborach, jest niski (odpowiednio 6% i 9%). Jak można się było spodziewać, zarówno wśród osób znajdujących się w centrum skali, jak i tych niezdecydowanych, najczęstszą odpowiedzią w pytaniu o głosowanie jest wskazanie, że dana respondentka/dany respondent nie będzie brać udziału w wyborach. Tymczasem ci centryści, którzy poszliby na wybory, oddaliby swój głos przede wszystkim na Polskę 2050 (20%), a następnie na Konfederację (16%). Te same partie zyskują najwięcej poparcia wśród osób niepotrafiących określić swoich poglądów na skali lewica-prawica - w ich przypadku jednak pojawia się odwrotna kolejność i większe poparcie zyskałaby Konfederacja (12%), a dopiero później partia Hołowni (10%).

AUTOIDENTYFIKACJE POLITYCZNE A WYBORY (%)

Wyk. 6 Autoidentyfikacje polityczne na skali lewica-prawica a deklarowany głos w wyborach parlamentarnych.

Zaangażowanie w inne aktywności obywatelskie

Respondenci i respondentki pytani byli też o to czy zaangażowanie obywatelskie (np. udział w wyborach, aktywność organizacjach) jest ważne, żeby można było uznać daną osobę za dorosłą. Prawie połowa (48%) uznała, że bycie zaangażowanym jest “niezwykle” lub “bardzo” ważne, a dla nieco więcej niż jednej piątej (22%) nie jest to kluczowe dla dorosłości. Podobnie, oceniając spełnianie tego kryterium przez siebie ponad połowa (55%) odpowiada, że “całkowicie” lub w dużym stopniu je realizuje, a 21% uważa, że nie spełnia go “w ogóle” lub w niewielkim stopniu. Poza pytaniem o chęć udziału w kolejnych wyborach, ciekawiły nas więc także dotychczasowe praktyki zaangażowania obywatelskiego. Odpowiedzi pokazują, że w ostatnich trzech latach aż 82%

młodych respondentek i respondentów zaangażowało się w jakąś formę wskazanych przez nas aktywności. Oznacza to, że ich działanie obywatelskie objęło przynajmniej jedną z następujących opcji: udział w wyborach, udział w protestach/demonstracjach, komentowanie kwestii politycznych w mediach społecznościowych, podpisanie petycji, wpłata pieniędzy na zbiórkę publiczną, zaangażowanie się w wolontariat.

Najczęściej wybieraną formą aktywności są wybory powszechne (55%), a następnie mniej angażujące działania, takie jak wpłata pieniędzy na zbiórkę publiczną (49%) lub podpisywanie petycji (36%). Młode kobiety częściej niż mężczyźni angażowały się w zbiórki publiczne, petycje i wolontariat, a młodzi mężczyźni częściej udzielali się w mediach społecznościowych. Różnice dostrzegamy też porównując ze sobą dwie grupy wiekowe: młodszy badani (18-25 lat) częściej brali udział w protestach/demonstracjach i angażowali w wolontariat, starsi (26-35 lat) częściej brali udział w zbiórkach pieniężnych i dyskusjach politycznych w mediach społecznościowych.

ZAANGAŻOWANIE SPOŁECZNO-POLITYCZNE W OSTATNICH TRZECH LATACH (%)

Wyk. 7 Deklarowane formy zaangażowania społeczno-politycznego w ostatnich trzech latach ogółem oraz w zależności od płci i grupy wiekowej.

Na angażowanie się i wybór form wpływ ma także miejsce zamieszkania: w przypadku każdego z działań - także tych online - najczęściej angażują się mieszkanki i mieszkańcy największych miast. Przyglądając się ewentualnym związkom pomiędzy formami zaangażowania a poglądami politycznymi, możemy zaobserwować, że wśród osób deklarujących się po lewej stronie na skali prawica-lewica, jest najwięcej osób angażujących się w różne formy działań społeczno-politycznych. Największe różnice dotyczą protestów i demonstracji, podpisywania petycji oraz wpłat na zbiórki publiczne. Świadczyć to może o protestacyjnym (antyrządowym) charakterze działań osób o poglądach lewicowych.

W wyborach powszechnych częściej udział brały starsze kohorty badanych (26-35 lat) - ponad dwie trzecie (65%) osób w tym wieku zadeklarowało taką aktywność, podczas gdy w młodszej udział w wyborach był raportowany rzadziej - biorąc pod uwagę odpowiedzi tylko tych osób, które miały uprawnienia do głosowania w ostatnich wyborach prezydenckich

(mające w momencie sondażu 21 lat i więcej) odpowiedzi twierdzącej udzieliło 52%⁷. Ponadto, w przypadku młodszej grupy, różnicująca jest sytuacja mieszkaniowa. O ile wśród osób mieszkających z rodzicami tylko jedna trzecia badanych (34%) deklaruje, że brała udział w wyborach, tak wśród osób zamieszkujących samodzielnie było to 45%. Co interesujące, osoby które czują się dorosłe (odpowiedzi zdecydowanie lub raczej tak) częściej deklarowały udział w wyborach (58%) niż osoby, które nie czują się dorosłe (odpowiedzi zdecydowanie lub raczej nie, 44%).

⁷ Na wykresie 7 udział w wyborach (38%) wskazany jest dla całej grupy wiekowej 18-25. W analizie bierzemy jednak pod uwagę fakt, że nie wszyscy w tej grupie byli uprawnieni do głosowania w ostatnich wyborach powszechnych (wybory prezydenckie 2020).

Zakończenie

Sondaż przeprowadzony w ramach projektu ULTRAGEN z jednej strony potwierdza ustalenia innych badaczy i badaczek, z drugiej zaś oferuje nowe ujęcia problematyki polityczności młodych Polek i Polaków, zwracając uwagę na szczególne oblicza wyborczyń i wyborców znajdujących się na etapie wczesnej dorosłości. Podsumowując raport poniżej formułujemy sześć najważniejszych wniosków.

Po pierwsze, **prawie jedna trzecia badanych deklaruje duże lub bardzo duże zainteresowanie polityką**, a kolejne 44% określa swoje zainteresowanie jako średnie. Biorąc pod uwagę wyniki z ostatnich trzydziestu lat (CBOS, 2021a), sondaż ULTRAGENU jest kolejnym badaniem sugerującym wzrost zainteresowania polityką wśród młodych na przestrzeni ostatnich lat. **Kryzys klimatyczny, pandemia, jak i zaostrenie ustawy antyaborcyjnej oraz związane z tą decyzją masowe strajki kobiet stanowią ważne konteksty wzrostu znaczenia polityki w życiu młodych ludzi.** Jednocześnie, zestawiając odpowiedzi dotyczące zainteresowania z innymi cechami społeczno-demograficznymi, widzimy, że zainteresowanie to jest większe wśród mężczyzn, osób ze starszej grupy wiekowej (26-35 lat), mieszkających w większych miastach i mających wyższe wykształcenie. Co ciekawe, o ile zainteresowanie to rośnie wraz ze wzrostem miesięcznego dochodu netto na osobę w gospodarstwie domowym, to zależność ta nie jest tak jednoznaczna w przypadku subiektywnej oceny domowej sytuacji materialnej, gdyż największe zainteresowanie polityką deklarują te osoby, których sytuacja jest „bardzo” lub „raczej” zła.

Po drugie, wraz ze wzrostem zainteresowania życiem publicznym i sferą polityczną, **zmieniły się także dominujące autoidentyfikacje polityczne młodych ludzi na skali lewica-prawica.** Porównując dane z badaniami CBOSu (2021a), obserwujemy kontynuację przewagi poglądów lewicowych nad prawicowymi, ale w przypadku danych z sondażu ULTRAGENU (styczeń 2023), różnica ta jest dużo mniej znacząca. Biorąc pod uwagę ogół respondentek i respondentów, różnica pomiędzy prawicą a lewicą to tylko jeden punkt procentowy (24% i 23%). Wśród młodszych osób (18-25 lat), kobiet, mieszkańców największych miast i osób z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym dostrzeżemy największą (co najmniej pięć punktów procentowych) dominację poglądów lewicowych nad prawicowymi. Odwrotna relacja widoczna jest natomiast wśród mężczyzn, mieszkańców wsi i średnich miast, osób z wykształceniem zawodowym oraz tych oceniających swoją sytuację materialną jako bardzo złą.

Ten klasowy i upłciowiony rozdzwitek w poglądach politycznych młodych ludzi będzie potencjalnie definicyjny dla pokoleniowych doświadczeń polityczności. Niesie też ze sobą potencjał pogłębiania polaryzacji i cementowania nierówności społecznych we współczesnej Polsce. **W kontekście wyników sondażu ULTRAGEN warto jednak zwrócić uwagę, że szeroko dyskutowana w mediach polaryzacja polityczna pomiędzy młodymi**

kobietami i mężczyznami nie zasadza się jedynie na płci. Różnice w zakresie polityki i płci są ciągle obserwowane, choć widać tu także, że największa różnica dotyczy identyfikacji prawicowych (14% kobiet i 32% mężczyzn) oraz odpowiedzi „trudno powiedzieć” (36% kobiet i 20% mężczyzn). Poziom identyfikacji lewicowych wśród młodych kobiet znacznie zmalał od 2020, gdy 43% kobiet w wieku 18-24 deklarowało poglądy lewicowe (CBOS, 2021a). W prezentowanym tutaj sondażu 32% młodszych respondentek (18-25 lat) deklarowało lewicowe poglądy. Jednocześnie, znacznie powiększyła się grupa młodych kobiet niechających lub niepotrafiących określić swoich poglądów na skali lewica-prawica: od 18% wybierających odpowiedź „trudno powiedzieć” w 2020 roku (CBOS, 2021a) do prawie 40% w grupie wiekowej 18-25 lat w naszym sondażu. **Można więc wnioskować, że lewicowa mobilizacja kobiet uległa pewnemu rozproszeniu.** Generalnie **prawie jedna trzecia respondentek i respondentów nie określa się na skali lewica-prawica, zamiast tego wybierając odpowiedź „trudno powiedzieć”**, co potencjalnie sugeruje zarówno odchodzenie młodych od tradycyjnych identyfikacji politycznych, brak zainteresowania polityką lub dystansowanie się od niej, jak i może być sygnałem niedostatecznej wiedzy o politycznej nomenklaturze.

Po trzecie, **wyniki potwierdzają potencjalnie wysoką frekwencję wyborczą wśród młodych osób.** Biorąc pod uwagę dane CBOSu, pomiędzy 1989 a 2018 rokiem deklaracje udziału w wyborach wśród młodych osób (18-24 lat) nigdy nie przekraczały 70%. W 2020 było to zaś 79%, czyli prawie tyle samo, co w naszym sondażu (78%), w którym kategoria młodych dorosłych obejmuje osoby w wieku 18-35. Deklaracje zazwyczaj przewyższają faktyczną frekwencję, ale i tak można się spodziewać, że będzie ona wyższa niż we wcześniejszych wyborach parlamentarnych. **Niepokojące są dysproporcje gotowości do głosowania wśród młodych mężczyzn i kobiet. Więcej niż co czwarta kobieta (26%) nie wzięłaby udziału w wyborach**, gdyby odbyły się krótko po realizowanym sondażu. Może się to łączyć z wcześniejszą uwagą o demobilizacji oraz wzrostem odpowiedzi wskazujących na brak możliwości odnalezienia własnych poglądów na skali lewica-prawica, co można (częściowo) interpretować jako **nieobecność partii reprezentującej interesy (młodych) kobiet na polskiej scenie politycznej.** Powinien to być sygnał dla partii wyborczych do tworzenia przez nie programów realnie odpowiadających na potrzeby tej grupy. Jeśli chodzi o preferencje partyjne kobiet, które deklarują chęć udziału w wyborach, to aż 16% z nich głosowałoby na Polskę 2050, 14% na Koalicję Obywatelską, a kolejne 12% - na Lewicę. **Wśród mężczyzn zdecydowanie niższy jest odsetek osób deklarujących, że na wybory nie pójda (18%),** a dla głosujących najbardziej atrakcyjna jest Konfederacja (24%). Co ciekawe, zarówno Prawo i Sprawiedliwość, jak i Koalicja Obywatelska mają dokładnie takie samo poparcie wśród młodych kobiet, jak i mężczyzn (odpowiednio 11% i 14%). **Sympatie polityczne młodych są bardziej zróżnicowane niż starszych wyborców i wyborczyń, a żadna z dwóch partii, które są obecnie na szczycie sondaży wyborczych (PiS i KO), nie zwycięża, jeśli chodzi o głosy młodych.**

Po czwarte, choć wybory pozostają najczęstszą praktykowaną formą aktywności obywatelskiej wśród osób badanych, to doświadczenie zaangażowania również w innych działaniach jest deklarowane stosunkowo często. Najczęściej są to aktywności quasi-polityczne wymagające relatywnie niewielkiego osobistego udziału, jak wpłaty na zbiórki

publiczne lub podpisywanie petycji. Obie te formy (jak i zaangażowanie w wolontariat) są częściej wskazywane przez kobiety niż mężczyzn, którzy z kolei chętniej komentują kwestie polityczne w mediach społecznościowych. **Aż 82% młodych w ciągu ostatnich trzech lat zaangażowało się w przynajmniej jedną z aktywności (około)politycznych** (udział w wyborach, udział w protestach, komentowanie polityki w mediach społecznościowych, podpisanie petycji, wpłata na zbiórkę publiczną, wolontariat). Zakładając, że pierwsze doświadczenia działania mogą być najtrudniejsze do podjęcia, wysoki odsetek uczestnictwa można interpretować pozytywnie. Sugeruje on **istnienie w młodych kohortach ukrytego czy niezrealizowanego potencjału do szerszej działalności czy zaangażowania obywatelskiego, który to potencjał partie polityczne powinny próbować mobilizować.**

Po piąte, **w zebranych przez nas danych zwraca uwagę stosunkowo niewielka obecność polityki jako tematu w domach rodzinnych badanych (12%).** Tylko jedna piąta respondentek i respondentów przyznaje, że ma takie same poglądy polityczne jak przynajmniej jeden z rodziców/opiekunów. **Zaledwie 6% angażuje się wspólnie z rodzicami/opiekunami w sprawy polityczne lub społeczne.** Na podstawie tych danych można wnioskować, że socjalizacja polityczna młodych Polek i Polaków może zachodzić częściej poza domem (por. Kajta i in. 2022). Jednocześnie, warto zwrócić uwagę, że osoby, które deklarują „duże” lub „bardzo duże” zainteresowanie polityką częściej wskazują, że wychowały się w domach, w których polityka była obecna. „Lekcją do odrobienia” jest zatem **mobilizacja międzypokoleniowego transferu w zakresie znaczenia polityki w życiu społecznym i obywatelskim** kolejnych generacji Polek i Polaków.

Po szóste, zauważalne jest **sprzężenie polityczności z wchodzeniem w dorosłość. Starsze kohorty młodych dorosłych są bardziej zainteresowane polityką,** częściej ją śledzą, są bardziej zorientowane w poczynaniach rządzących i opozycji. **Młodsza grupa jest jeszcze w fazie poszukiwań własnej tożsamości, również tej politycznej.** Dla blisko połowy badanych zaangażowanie obywatelskie jest istotnym kryterium, aby można było uznać daną osobę za dorosłą. Udział w wyborach powszechnych rośnie wraz z wiekiem oraz poczuciem bycia dorosłym/dorosłą. Istotnym czynnikiem różnicującym głosujących i niegłosujących wśród dorastających dorosłych (18-25 lat) jest sytuacja mieszkaniowa. O 9 punktów procentowych rośnie odsetek głosujących wśród osób, które zamieszkują samodzielnie w porównaniu do tych, którzy mieszkają z rodzicami. Wchodzenie w dorosłość jest więc procesem, w którym istotną rolę odgrywa także stawanie się obywatelem/obywatelką.

Bibliografia

Arnett, J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist* 55(5), 469-480.

CBOS (2013). *Rządzący i rządzone? Postawy kobiet wobec polityki*. Komunikat z badań Bs/58/2013; https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_058_13.PDF.

CBOS (2021a). *Młodzi Polacy w badaniach CBOS 1989-2021*. OPINIE I DIAGNOZY NR 48. Warszawa: CBOS.

CBOS (2021b) *Religijność młodych na tle ogółu społeczeństwa*. Komunikat z badań nr 144/2021; https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_144_21.PDF.

CBOS (2022). *Młodzież 2021*. OPINIE I DIAGNOZY NR 49. Warszawa: CBOS.

Cześniak, M., & Zagórski, P. (2022). Wiek a uczestnictwo wyborcze w Polsce: cykl życia, okres, kohorta. *Studia Socjologiczne* 4(247), 41-66.

EUROSTAT (2023). *Students in tertiary education - as % of 20-24 years old in the population*; https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EDUC_UOE_ENRT08__custom_6506218/default/table?lang=en.

Flanagan, C., & Levine, P. (2010). Civic engagement and the transition to adulthood. *The Future of Children* 20(1), 159-179.

Flanagan, C., Finlay, A., Gallay, L., & Kim, T. (2012). Political incorporation and the protracted transition to adulthood: The need for new institutional inventions. *Parliamentary Affairs* 65(1), 29-46.

Galston, W.A. (2001). Political knowledge, political engagement, and civic education. *Annual Review of Political Science* 4(1), 217-234.

Gavison, R. E. (1992). Feminism and the private-public distinction. *Stanford Law Review*, 45(1), 1-46.

GUS (2022). *Sytuacja gospodarstw domowych w 2021 r. w świetle badania budżetów gospodarstw domowych*; <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/sytuacja-gospodarstw-domowych-w-2021-r-w-swietle-badania-budzetow-gospodarstw-domowych,3,21.html>.

Jennings, M. K., Stoker, L., & Bowers, J. (2009). Politics across generations: Family transmission reexamined. *The Journal of Politics* 71(3), 782-799.

Kajta, J., Mrozowicki, A. (2022). *Young People in Poland: 2020/2021. Between Disappointment with the State and Hope for a Better Life*; <http://library.fes.de/pdf-files/id/19162.pdf>.

Kajta, J. Barakeh, S, Marczewski, P., Pustułka, P. (2022). Demokratyczny paradoks w praktyce: Doświadczenia młodych aktywistów i aktywistek. *Youth Working Papers* Nr 1/2022 Warszawa: Uniwersytet SWPS Młodzi w Centrum Lab. ISSN: 2543-5213 DOI: 10.23809/15.

Krawatzek, F. (2019). Youth in Poland: Outlook on Life and Political Attitudes, *ZoIS Report* 4: 1-26.

Kwiatkowska, A., Cześniak, M., Żerkowska-Balas, M., & Stanley, B. (2016). Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997-2015. *Studia Socjologiczne* 4(223), 97-129.

Martelli, A., & Pitti, I. (2014). Searching for adulthood: young people, citizenship and participation. *Società Mutamento Politica* 5(10), 173-192.

Merton, R. (1949). *Social Theory and Social Structure*. New York, NY: The Free Press.

Pazderski, F. (2020). *Youth Attitudes on Politics and Democracy in Poland*; <https://www.isp.org.pl/en/publications/youth-attitudes-on-politics-and-democracy-in-poland>.

Raciborski, J. (2021). Zachowania wyborcze młodych Polaków: Wielka zmiana. W: K.Skarżyńska (red.) *Młodzi dorośli: identyfikacje, postawy, aktywizm i problemy życiowe*, 53-62.

Sloam, J. (2014). New voice, less equal: The civic and political engagement of young people in the United States and Europe. *Comparative Political Studies* 47(5), 663-688.

Szafranec, K., & Grygieńć, J. (2019). Prawicowość młodych Polaków. Kontekst wyborów parlamentarnych z 2015 roku. *Studia Socjologiczne* 2(233), 5-35.

Zeglovits, E., & Aichholzer, J. (2014). Are people more inclined to vote at 16 than at 18? Evidence for the first-time voting boost among 16-to 25-year-olds in Austria. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 24(3), 351-361.

Wood, N. T., & Herbst, K. C. (2007). Political star power and political parties: Does celebrity endorsement win first-time votes? *Journal of Political Marketing* 6(2-3), 141-158.